
Sadašnje povijesne tranzicije i neke osnovne opcije oblikovanja društvenih institucija*

CLAUS OFFE**

Sažetak

U istraživačkim tradicijama društvene i političke znanosti traži se odgovor na dva ključna pitanja: prvo, u kojem su odnosu specifične konfiguracije aktera društvenih promjena prema specifičnim rezultatima njihova djelovanja? I, drugo: koje bi promjene konfiguracije aktera polučile bolje rezultate od postojećih, s obzirom na vrijednosne kriterije, kao što su mir, održiv razvoj ili društvena pravednost? To je referentni okvir suvremenih rasprava o institucionalnom oblikovanju odnosa između države i društva. U radu autor prvo podsjeća na tri dominantne dimenzije društvene promjene kojima smo svi mi izloženi. Mijenjajući perspektivu u sljedećem koraku, iz pasivnog prelazi u aktivan pristup, s namjerom promatranja aktera (građana), kao i načina njihova djelovanja (civilnost), a koji bi se mogli suočiti sa snagama promjene te ih pretvoriti u podnošljive ili čak poželjne rezultate. U trećem koraku nadovezuje se na raspravu o civilnosti i približe ocrtava šest zabluda koje valja izbjegavati, kako bi se postigla kompetentna konfiguracija djelovanja.

Kad govorimo o društvenoj promjeni, uputno je približe odrediti koje od dva glavna značenja toga pojma želimo uporabiti. Jer društvene su znanosti uvijek analizirale društvenu promjenu na dvije razine. Prvo, društvena (ili "povijesna") promjena shvaća se kao skup slijepih i neosobnih snaga, strukturnih trendova i proturječja, kojima su ljudski akteri izloženi kao objekti, pa čak i kao pasivne žrtve kojima se promjena "dogaća". Društvena promjena te vrste sastoji se od trendova (što sežu od globalnog zagrijavanja do pomaka u potrošačkom ukusu) koje nitko nije pokrenuo, niti ih itko može zaustaviti. Drugo, društvena se promjena promatra kao rezultat svjesnih i intencionalnih napora racionalnih ljudskih aktera da se, individualno ili kolektivno, uhvate u koštac s potrebama i problemima s kojima se suočavaju u socijalnom, ekonomskom i političkom ži-

* Ovaj se tekst zasniva na izlaganju što ga je autor prezentirao na kongresu održanom pod naslovom "Society and the Reform of the State" od 26. do 29. ožujka 1998. u Sao Paulu. Konačna verzija teksta izložena je na 10. kongresu koje je *Society for the Advancement of Social Economics* (SASE) održalo u srpnju 1998. u Beču. Tekst su poticajno komentirali David Abraham, John Ballard, Robert E. Goodin, Karl Hinrichs, Stephen Holmes i Osvaldo Sunkel.

** *Claus Offe*, redovni profesor političke znanosti na Institutu društvenih znanosti Humboldtovog sveučilišta u Berlinu.

votu. Društvenu promjenu u tom drugom značenju “postižu” i izvršavaju akteri. Ta aktivistička i svrhovita verzija pojma naglašava subjektivnost, suradnju i racionalno ostvarivanje interesa i vrijednosti – “stvaranje” povijesti, a ne izloženost anonimnim povijesnim sudbinama i snagama.

Sintezu ovih, naizgled nespojivih, shvaćanja društvene promjene u klasičnom je obliku sugerirao Karl Marx u svome “Osamnaestom Brumaireu” i kasnijim spisima o političkoj ekonomiji kapitalizma: same su kobne snage povijesne promjene¹, kojih su akteri žrtve, potaknute i pokrenute ljudskim djelovanjem i njegovim agregiranim i nepredviđenim sporednim učincima, pri čemu se kritički implicira da su nedostaci ljudskog djelovanja i standarda racionalnosti koje ono slijedi podjednako uzroci samih onih kobnih snaga, kao i nesposobnosti aktera da se s njima nose na prihvatljiv način i uz poželjne rezultate. Teorija koja kobne rezultate povezuje s institucionalno nužnim sljepilom i drugim nedostacima djelovanja jest teorija krize. Kao što je dobro poznato, Marx i neki marksisti vjerovali su da se institucije odgovorne za krivo usmjerenje djelovanja mogu promijeniti posebnom vrstom djelovanja – djelovanja pojmljenog kao “revolucija” i “klasna borba”. No velik dio iskustva stečenog u 20. stoljeću sugerira da revolucionarne vrste djelovanja drugog reda (ili djelovanja na institucionalni okvir djelovanja) pate od iste vrste sljepila i nedostatnosti koji se navode protiv djelovanja prvog reda i njegovih nedostataka.

Pa ipak, ista ta problematika što se bavi pitanjem kako akteri doživljavaju neuspjeh i kako se djelovanje može preoblikovati još uvijek je u središtu pažnje mnogih današnjih društvenih znanstvenika, neovisno o tome jesu li vođeni “institucionalističkom”² paradigmom ili paradigmom teorije igara i racionalnog izbora (*rational choice*)³. U tim istraživačkim tradicijama društvene i političke znanosti traži se odgovor na dva ključna pitanja, jedno pozitivno i jedno normativno. Pozitivno pitanje glasi: U kojem su odnosu specifične konfiguracije aktera (tj. one na koje nailazimo na tržištima, u tvrtkama, u međunarodnim odnosima) prema specifičnim rezultatima njihova djelovanja? Odatle slijedi normativno pitanje: Koje bi promjene konfiguracije aktera polučile bolje rezultate od postojećih, s obzirom na vrijednosne kriterije kao što su mir, održiv razvoj ili društvena pravednost?

To je referentni okvir suvremenih rasprava o institucionalnom oblikovanju odnosa između države i društva. U svome ću prilogu raspravi pristupiti problemu na sljedeći način. Najprije ću podsjetiti na tri dominantne dimenzije društvene promjene kojima smo svi mi, gotovo neovisno o tome iz kojeg dijela svijeta dolazimo, na kritičan način izloženi. Zatim ću promijeniti perspektivu te iz pasivnog prijeći u aktivan pristup, s namjerom da razmotrim aktere (tj. građane), kao i načine njihova djelovanja (tj. civilnost), koji bi se mogli nositi sa snagama promjene s kojima se suočavamo te ih pretvoriti u podnošljive ili čak poželjne rezultate. Napokon, nadovezujući se na raspravu o ci-

¹ ... a ne one nedvojbeno poželjne sile koje proizvodi Smithova “nevidljiva ruka”!

² Usp., Hall, Peter - Taylor, Rosemary, Political Science and the Three New Institutionalisms, *Political Studies*, vol. XLIV, 1996., 952-973.

³ Usp., karakterističan naslov zbornika koji su uredili Brian Barry i Russel Hardin, *Rational Man in Irrational Society?*, Sage, London, 1982.

vilnosti, poblizje ću ocrtati šest zabluda koje valja izbjeđavati kako bi se postigla kompetentna konfiguracija djelovanja.

1. Suvremene dimenzije tranzicije

(a) *Demokratizacija* – Na početku bih podsjetio da se dominantna promjena što se u globalnim razmjerima odvija u posljednjih 25 godina, pojavljuje na razini političkog poretka (*polity*) mnogih društava. Različite vrste autoritarnih režima – vojne diktature, državnosocijalistički režimi, teokratski režimi – raspali su se u razmjerima što su bez presedana i zamijenjeni su (barem nominalno) liberalnim ustavnim demokracijama. One se, u grubim crtama, mogu definirati jednakim pravima političkog sudjelovanja za sve građane, jamstvima ljudskih, građanskih i političkih prava, te odgovornošću vladajućih elita. Globalni fenomen masovne tranzicije u demokraciju bio je potaknut namjerama inspiriranim idealima koji se vezuju uz demokratski oblik režima, i ujedno prouzročeni kauzalnim mehanizmima. Razmotrimo ukratko svaki od tih činitelja.

Koji su razlozi doveli do toga da tako mnogo ljudi, podjednako i elita i masa, prihvati neku verziju demokratskog oblika režima? Za koje se svrhe demokracija smatra “dobrom”, odnosno što se smatra da može postići? Mogu navesti četiri odgovora, koji se nadovezuju jedan na drugi. Prvo, tu je “liberalna” tekovina zajamčenih prava i sloboda te povlaćenje jasne demarkacijske crte između sadržaja koji mogu ovisiti o ishodu političkog procesa i interesnim sukobima što u nj ulaze, s jedne strane, te sadržaja koji ne mogu biti predmetom takvih sukoba, jer su ustavno utemeljeni, s druge. Vrijedi primijetiti da u demokraciji većina uvjeta koji su od velikog interesa za građane (primjerice, tko smije izreći koje mišljenje ili posjedovati koje resurse) nisu potencijalni predmet kolektivnog odlučivanja čak ni nadmoćnih većina, jer su utemeljeni u ustavu. Kao posljedica prava i procedura koji su na taj način zajamčeni, te se pretpostavlja da se primjenjuju u svakidašnjem funkcioniranju pravosudnog sustava, demokracije osiguravaju nenasilan, ograničen i civilizirani karakter političkog sukoba te postupne promjene. Civilizacijski potencijal demokratskog oblika režima vjerojatno je moment što najviše privlači one koji su izašli iz užasa i terora propalih prethodnih režima. Drugi je razlog za normativnu privlačnost demokratskog oblika režima njegovo “međunarodno” postignuće, koje se obično izražava hipotezom o “demokratskom miru”, utemeljenom u poznatoj Kantovoj formulaciji iz 1795. Ona tvrdi da demokracije neće voditi rat protiv drugih demokracija. Treći razlog je tekovina “društvenog napretka”. Budući da demokracije počivaju na vladavini većine, a većinu obično tvore pojedinci koji nemaju udjela u ekonomskim povlasticama i društvenoj moći, te budući da je demokratska državna vlast, unatoč ustavno utemeljenim ograničenjima, u stvarnosti u stanju više nego marginalno utjecati na veličinu i raspodjelu ekonomskih resursa (primjerice, politikama rasta, poreza i socijalne sigurnosti), demokracije će u normalnim uvjetima ići na ruku interesima manje privilegiranih segmenata stanovništva i time će promicati “pozitivna” ili “socijalna” prava, odnosno, općenitije, rast, prosperitet i društvenu pravednost. Na posljetku, četvrti je razlog “republikanska” tekovina, koja se sastoji u transformaciji “podanika” u “građane” (*citizens*), tj. aktere koji su sposobni i voljni uporabiti svoje kognitivne i moralne resurse na deliberativan i inteligentan način

radi rješavanja političkih problema, u skladu s logikom kolektivnog učenja i, eventualno, nastojeći služiti “javnom dobru”.

No demokracija nije samo posljedica tih razloga i nada koje su uz njih vezane, nego je njezino uvođenje također proizvod određenih uzroka. Unutarnji raspad autoritarnih oblika režima i njihov neuspjeh u održavanju državnih funkcija u uvjetima domaćih i međunarodnih izazova učinio je demokraciju oblikom režima koji se izabire “u nedostatku alternativne opcije”. Tipično je da se demokracije uspostavljaju kao kompromis koji utjelovljuje drugu po redu najpoželjniju opciju svih onih aktera koji su preslabi da nametnu svoju respektivnu (neliberalno-demokratsku) najpoželjniju opciju. Kad ni vojni vođe ni stranačke elite ne uspijevaju nametnuti pretenziju na suverenost, preostaje “narod” kao jedini zamislivi nositelj suverenosti. Taj izbor su često nametala dva tipa eksternih aktera. Liberalna je demokracija često uspostavljena pritiscima i ohrabrenjima koje su prakticirale druge liberalno-demokratske nacije i njihove nadnacionalne organizacije. Uz to, ona je često bila i poželjna opcija investitora (čije su investicije nasušno potrebne novim demokracijama radi njihova ekonomskog razvoja i oporavka) da operiraju u uvjetima režima koji udovoljavaju minimalnim zahtjevima vladavine prava, sigurnosti ugovora i odgovornosti političkih elita. Uzevši sve zajedno, kombinirani rezultati poticajnih i uzročnih činitelja koji su pozadina masovne tranzicije u demokraciju u posljednja tri desetljeća danas se često komentiraju sa stanovitim osjećajem razočaranja. Iako je novi val demokratizacije gotovo svugdje potvrdio hipotezu o demokratskom miru, nije u potpunosti ispunio nade u pouzdanu zaštitu jednakih ljudskih, građanskih i političkih prava, odgovornost elita, ekonomski napredak, društvenu pravednost ili prakticiranu građansku vrlinu. Osobito nema dokaza za to da demokracija automatski potiče prosperitet i društvenu pravednost (u bilo kojem njezinom značenju).⁴ Kako raste broj demokracija, čini se da opada njihova kvaliteta⁵, dajući povoda za vrlo utemeljene prigovore o tome kako su nove demokracije degenerirale u puke “elektoralističke” ili “delegativne” demokracije⁶, ako ne čak u defektnu demokraciju s “rezerviranim domenama”⁷ što kao svoju povlasticu kontroliraju elite koje nikome nisu odgovorne. Sve u svemu, možemo reći da je demokratski oblik režima nužan preduvjet, ali očito ne i automatsko jamstvo kvaliteta koje su s njime povezivali protagonisti tranzicije u demokraciju.

(b) *Globalizacija* – Jedno objašnjenje toga miješanog i često donekle razočaravajućeg iskustva demokratskih tranzicija tiče se slabljenja nacionalne države i njezinih sposobnosti vladanja. To je tema globalne međuovisnosti (ili, u najmanju ruku, makro-regionalne međuovisnosti, kao u Europskoj uniji). Uvjeti intenzivirane transnacionalne

⁴ “Strukturalistička” škola teoretičara demokracije običavala je argumentirati da je razvijena ekonomija determinanta ili preduvjet demokracije, te da, obratno, demokracija povećava potencijal rasta i prosperiteta. Nijedna strana tog modela povratne sprege nije znatnije potvrđena novijim činjenicama.

⁵ Usp., Beetham, David, *Defining and Measuring Democracy*, Sage, London, 1994., te Larry Diamond, *Is the Third Wave Over?*, *Journal of Democracy*, vol. 7, 1996., br. 3, 20-37.

⁶ Usp., O’Donnell, Guillermo, *Delegative Democracy*, *Journal of Democracy*, vol. 5, 1995., br. 1, 55-69.

⁷ Usp., Linz, Juan - Stepan, Alfred, *Problems of Democratic Transition and Consolidation. Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe*, John Hopkins UP, Baltimore, 1996.

povezanosti određuju sudbinu društava. Ona ima za posljedicu da na društveni i ekonomski život utječu sile koje su nedostupne kontroli čak i najodlučnijih nacionalnih političkih elita. Budući da su granice propusne i pune rupa, smanjuje se opseg onoga što domaće političke snage mogu djelotvorno postići⁸, zbog razornih posljedica za koje se može pretpostaviti da bi ih bilo koji “krivi potez” izazvao na međunarodnoj areni. Čini se da su granice izgubile ne samo svoju sposobnost ograničavanja, nego i svoju zaštitnu i stoga poticajnu funkciju. Mediji kojima se djelomice onemogućuje sposobnost vladanja nacionalnih država mogu se sažeti napola ozbiljnom formulom o “šest M”: *money, mathematics, music, migration, military force* i *meteorology* (odnosno klima) :

– novac kao medij trgovine i investicija: između 1955. i 1989. indeks svjetskoga bruto-društvenog proizvoda porastao je sa 100 na 350, a indeks svjetskog izvoza povećao se gotovo na 1100;

– matematika: univerzalizacija kognitivne kulture i na njoj utemeljene tehnologije, koje obje koriste arapske brojke, jedini istinski univerzalno razumljiv medij pisane komunikacije;

– glazba/film, kao i arhitektura: neverbalna sredstva izražavanja i komunikacije; transnacionalna standardizacija životnih obrazaca vođenih tim estetskim oblicima i njihovim etičkim sadržajem;

– migracija: budući da mnoge države ne mogu svim svojim stanovnicima pružiti zaštitu ili minimalne životne uvjete i slobode, mnoge druge države suočene su (a da pritom nemaju praktičnih ni legitimnih sredstava da to spriječe) sa sve većim brojem stranaca, izbjeglica, radnika migranata, privremenih stanovnika, itd., među svojim stalnim pučanstvom;

– vojni resursi: vjerojatno je samo manji broj država vojno autarkičan, dok se većina pridružila nadnacionalnim vojnim savezima (poput NATO-a) te ovisi o obrani koju im pružaju druge države ili su u svojoj unutarnjoj i vanjskoj politici ograničene vojnom prijetnjom drugih država; osim toga, razdvajanje “državnosti” i “vojne sposobnosti” dolazi do izražaja u činjenici da nedržavni akteri (poput separatističkih vojski, etničkih pokreta, terorističkih grupa i naoružanih bandi u službi gospodara rata) sve više stječu sposobnost vođenja rata;

– meteorologija: opskrba zrakom i vodom i njihova kvaliteta, unutar relativno uskog raspona podnošljivih temperatura, kao i njihovih sezonskih i regionalnih fluktuacija te dugoročne promjene, poznati su kao osnovni parametri ljudskog života i ekonomske aktivnosti; također je poznato da dostupnost tih resursa ovisi o iznimno kompleksnom sustavu interakcija koji, neovisno o državnim granicama, može na globalnoj razini biti poremećen eksternim učincima proizvodnje i potrošnje.

Klasični je odgovor na opasnost od gubitka sposobnosti vladanja nadnacionalna integracija i formiranje transnacionalnih režima; EU, ASEAN, NAFTA, MERCOSUR, kao i različiti transnacionalni vojni savezi i režimi međunarodne regulacije, odgovara-

⁸ Kao što neki autori argumentiraju, to se događa u takvim razmjerima da demokracija postaje bespredmetna. Usp., Guéhenno, Jean Marie, *La fin de la démocratie*, Flammarion, Paris, 1993.

jući su primjeri. Čini se, međutim, da je jednako važan suprotan odgovor na uočenu slabost država koje nisu u stanju kontrolirati svoju sudbinu: povlačenje u manje, subnacionalne jedinice. Samo naizgled paradoksalno, globalizacija potiče “sindrom čamca za spasavanje” i subnacionalnu separaciju (relativno) bogatih, koji sa svoga stajališta prilično racionalno nastoje obraniti, iskoristiti i izolirati svoje lokalne ili regionalne konkurentske prednosti umjesto da resurse dijele sa širim (i vjerojatno ranjivijim) državnim jedinicama kojima pripadaju, i to po mogućnosti secesijom i formiranjem odijeljenih država,⁹ ili u najmanju ruku dalekosežnim oblicima federalističke fiskalne autonomije.

“Multimedijski” proces globalizacije, zajedno s dvostrukim, transnacionalnim i subnacionalnim, odgovorom na nj, ima za posljedicu dvije vrste pretežno loših vijesti glede distributivne pravednosti. Jedna se loša vijest tiče razvijenih država: može se uočiti da mobilnost kapitala i dobara prema zemljama Juga s niskim nadnicama potkopava učinak njihova tržišta rada i socijalnu sigurnost, pri čemu je jedna od posljedica povećanje jaza društvene nejednakosti u razvijenim zemljama. Nove transportne i komunikacijske tehnologije trenutno dramatično povećavaju tu faktorsku mobilnost. Tu su i recipročne loše vijesti za siromašnije i ekonomski slabije razvijene zemlje: zapadni standardi i stil života, koje nastoje dostići i imitirati, tvore “pozicijsko” dobro koje se ne može univerzalizirati (zbog oskudice resursa i ekoloških razloga). Kao što je očigledno da svatko ne može zarađivati dvostruki prosječni dohodak, tako je očito da se zapadni način života, potrošnje i prijevoza ne može univerzalizirati zbog ograničenosti resursa i ekološke održivosti. No budući da ne raspoložemo modelom stanovanja, prijevoza i potrošnje koji bi bio ostvariva alternativa zapadnim stilovima, distribucijske će se nejednakosti opet povećati: dok će nekolicini u nezapadnom svijetu poći za rukom da uspješno imitira zapadne modele, većina će doživjeti neuspjeh. Kombinirani rezultat obiju loših vijesti jest ovaj: kako bude rastao broj vlasnika luksuznih automobila i klimatiziranih stanova u područjima koja su nekad pripadala Trećem svijetu, rast će broj ljudi koji traže hranu u kantama za smeće u regijama koje su nekad pripadale *Prvom* svijetu.

(c) *Postmodernizacija* – Nakon što sam ukazao na jednu od dimenzija koje utječu na tranziciju političkih poredaka, naime demokratizaciju, te jednu koja utječe na tranziciju ekonomskih sustava, naime globalizaciju, htio bih se ukratko osvrnuti na postmodernizaciju kao pokretačku silu kulturne promjene, uključujući i promjenu političke kulture.

Mogu se formulirati tri generalizacije koje se podjednako tiču estetskih, kognitivnih i moralno-političkih sastojaka kulture. Prvo, na djelu su snažni trendovi transnacionalne homogenizacije kulture. U najmanju ruku, kad je u pitanju muški i urbani segment globalnog društva, filmovi, glazba, svakidašnje odijelo, hrana i životni stilovi gube mnoge aspekte svoje različitosti i prepoznatljive ukorijenjenosti u nacionalnim i regionalnim kulturnim tradicijama, kao što i engleski jezik postaje globalnim idiomom.

⁹ U svakom slučaju, od Katange, rudama bogate provincije Konga ranih šezdesetih godina, do pojave katalanskih zahtjeva za nezavisnošću osamdesetih te nezavisnosti baltičkih država, kao i Hrvatske i Slovenije u postsovjetskim ranim devedesetima, uvijek su najbogatije regionalne konstitutivne jedinice postojećih država bile snažno motivirane da pobjegnu iz šire cjeline.

Međutim, drugo, također se mogu uočiti snažne protutendencije koje dovode do ponovnog otkrića i oživljavanja lokalnih ili plemenskih estetskih i religijskih tradicija, koje se usvajaju kao simbolička sredstva otpora uniformnosti globalne kulture i koje rezultiraju postmodernom kulturnom politikom identiteta i razlike. Treće, naličje politike “razlike” može biti “indiferentnost”, tj. sve manja briga za sveobuhvatne vrijednosti, moralna načela, i univerzalističke standarde društvenog i političkog poretka. Čini se da je moralni i politički impuls koji je proizašao iz ideja ljudskih prava, društvene pravednosti i međunarodnog mira izgubio velik dio svoje privlačnosti i potencijala političke mobilizacije. To se osobito odnosi na bilo koji pojam napretka koji podrazumijeva – kao što su to nekoć činili liberalna teorija modernizacije, revolucionarni marksizam ili kršćanska misionarska gorljivost – univerzalistički pojam poželjnih svrha, prema kojima bi se povijest trebala kretati, a akteri konstituirani na primjeren način doista je i mogu pokretati u tom pravcu. Izvan svake je sumnje da taj pojam napretka, u mjeri u kojoj je uopće preživio dezorganizacijske sile kulturnog postmodernizma, danas biva formuliran u drukčijem obliku: napredak se sada shvaća kao postojano izbjegavanje pada u barbarstvo i katastrofične oblike decivilizacije.

2. Inoviranje i oblikovanje odnosa između države, društva i zajednica

Ako je političko djelovanje smješteno u kontekst vrlo proturječnih i dvosmislenih povijesnih sila i s njima se mora nositi, onda se problem sastoji u tome da se utvrdi koje vrste institucija su najprikladnije da s njima izađu na kraj. Naš problem sasvim sigurno nije Lenjinov problem, iskazan njegovim znamenitim pitanjem „Što da se radi?”. Naprotiv, naš se problem može formulirati kao logički prioritetno pitanje o onome „tko”, tj. o tome koje bi konfiguracije aktera uopće mogle biti u stanju učiniti to „što treba učiniti”. Pitanja institucionalne reforme obično se formuliraju tako da ispituju kojim bi sferama života trebale vladati politička vlast, ugovorna tržišna razmjena ili samoupravne i odgovorne zajednice i udruženja unutar građanskog društva.¹⁰ U pogledu te svagda sporne podjele područja, društveni znanstvenici ne mogu na temelju svoje profesionalne stručnosti ponuditi nikakve privilegirane uvide. U najboljem slučaju, oni na temelju empirijskog promatranja i analize kauzalnih mehanizama, kao i procjene ostvarivosti i konzistentnosti, mogu razraditi nekoliko kritičkih argumenata koji mogu biti podlogom za rasuđivanje o tim pitanjima. Lakše je razabrati što valja izbjegavati od onoga što zapravo treba učiniti. Stare su opcije oblikovanja tih sfera zastarjele, neovisno o tome znamo li to već ili to tek postupno shvaćamo. Stare su opcije monističke, oslanjaju se na državu, tržište ili zajednicu kao na posljednje jamce društvenog poretka i kohezije. Rješenja koja imaju veće izgleda da funkcioniraju, u osnovi su “nečista”: ne može se isključivo osloniti ni na jedno od tri načela društvenog poretka, ali se nijednom ne odriče uloga u složenoj “mješavini” institucionalnih aranžmana. Ta tri sastojka društvenog poretka u nestabilnom su međusobnom odnosu: s jedne strane, uzajamno se oslanjaju jedni na druge, tako da svaki sastojak ovisi o funkcioniranju

¹⁰ Usp., Streeck, Wolfgang - Schmitter, Philippe C., Community, Market, State – and Associations? The Prospective Contribution of Interest Governance to Social Order, *European Sociological Review*, vol. 1, 1985., br. 2, 119-138.

drugih dvaju. S druge strane, njihov je međusobni odnos antagonističan, budući da prevlast bilo kojeg od njih potkopava vitalnost drugih dvaju sastojaka.¹¹

Ispitajmo jedan za drugim svaki od tri sastojka. Država, tržište i zajednica predstavljaju idealtipske načine koordinacije individuuma i njihova djelovanja.¹² Svaki od tih sastojaka koristi i oslanja se na jednu od tri kolektivno značajne sposobnosti pomoću kojih ljudska bića mogu oblikovati društveni svijet: um, interes i strast.

Država se može shvatiti – kao što su teoretičari politike u 17. stoljeću doista i činili – kao tvorevina ljudskog uma, i to kako u smislu njezina nastanka racionalnim ugovorom tako i u smislu njezina svakidašnjeg “formalno-racionalnog” operativnog djelovanja na temelju birokratske vlasti (Max Weber). Um je sposobnost individuuma da otkrije i prepoznaju što je dobro za sve; u tom smislu Hegel bi čak izjednačio državu i um.

Tržište, dakako, pokreću interesi ljudskih aktera za ciljanim stjecanjem individualnih dobara, bez značajnijeg ili čak bez imalo obzira prema posljedicama, odnosno nadzora nad njima, što ih postizanje akvizitivnih svrha ima za druge ili za nas same u budućnosti, bilo u pozitivnom smislu (budući da je bogatstvo naroda proizvod “nevidljive ruke”), bilo u negativnom smislu (s krizama, nepravdama, društvenim sukobima ili oštećenjima okoliša kao agregatnim rezultatom koji – kao što implicira tržišna logika – nitko ne može predvidjeti i za koji nitko nije odgovoran).

Napokon, tu je i shvaćanje da društveni poredak pretpostavlja ili, u svakom slučaju koristi, prava i dužnosti kojima su povezani članovima u konkretnim zajednicama osoba. Veziivo je tkivo, koje integrira članove takvih zajednica, ljudska strast (poput ljubavi, časti, ponosa ili osjećaja vjerne povezanosti). Iz tih zajednica – bilo da je riječ o obiteljima, vjerskim skupinama ili skupinama definiranim zajedničkim etničkim tradicijama – dobivamo svoj identitet, osjećaj pripadnosti i etički model koji rukovodi našim životnim planovima.

Svaki od ta tri tipa ljudskih sposobnosti koji proizvodi odgovarajuće obrasce društvenog poretka specijaliziran je za maksimiranje određene vrijednosti. U slučaju države ta je vrijednost jednakost pravnog statusa, koja obuhvaća dužnosti i prava; u slučaju tržišta riječ je o slobodi izbora, a u slučaju zajednice o identitetu i njegovu očuvanju (zalanjanjem, solidarnošću i lojalnošću). Pravednost je važan aspekt u svakom od tih obrazaca društvenog poretka, no njezino operativno značenje uvelike se razlikuje od jednoga do drugog obrasca.¹³ U slučaju moderne države srž pravednosti je mjera u kojoj državni organi jamče i provode prava, pri čemu je najčešće riječ o jednakim pravima svih građana na temelju ustava i načela vladavine zakona. Nasuprot tome, tržišna pravednost naglašava prava partnera u tržišnim transakcijama da dobiju ono što je među

¹¹ Streeck, Schmitter, nav. dj., 119 i d.

¹² Usp., Etzioni, Amitai, *A Comparative Analysis of Complex Organizations*, The Free Press, New York, 1961., gdje se na sličan način konceptualiziraju načini koordinacije pomoću društvenih normi, prinudne moći i materijalnih poticaja. Usp., također Schuppert, Gunnar Folke, *Assoziative Demokratie. Zum Platz des organisierten Menschen in der Demokratietheorie*, u Ansgar Klein, Rainer Schmalz-Bruns (izd.), *Politische Beteiligung und Bürgerengagement in Deutschland*, Nomos, Baden-Baden, 1997., 114-152.

¹³ Usp., Miller, David, *Social Justice*, Oxford UP, Oxford, 1979.

njima dogovoreno u ugovorima koje su dobrovoljno sklopili, odnosno da od toga u skladu s ugovorom odustanu. Na posljetku, pravednost u zajednicama je standard definiran u skladu s kriterijem priznate potrebe. Članovi zajednice su pozvani da u ime pravednosti koja je specifična za određenu zajednicu potpomognu potrebite članove, čak i ako oni ni na koji način nisu “zaslužili” pravo na takvu potporu, bilo priložima što su ih dali, bilo pravnim ovlaštenjima koja su im dodijelile državne vlasti, pri čemu grupa u skladu sa svojim standardima i tradicijama odlučuje tko ima legitimne potrebe za čim.

Svrha je ove kratke vježbe iz osnova sociologije da nam pomogne razumjeti dvostruku istinu koju hoću prikazati u svome izlaganju. Prvo, osiguranje društvenog poretka i stabilnosti pomoću institucija ne može počivati na samo jednom od tih obrazaca – državi, tržištu, zajednici. Svako “monističko” oblikovanje institucija skloni je ignoriranju (na teorijskoj razini) i uništavanju (u svojim praktičkim implikacijama) doprinosa što ih druga dva sastojka društvenog poretka trebaju dati. Drugo, ono se čak ne može osloniti ni na neku kombinaciju dvaju obrazaca (uz isključenje respektivnog trećeg obrasca), bilo da je riječ o sintezi tržišta i države, države i zajednice ili zajednice i tržišta. Potrebna su nam sva tri temelja društvenog poretka, i to u mješavini koja onemogućuje da jedan drugoga potkopaju.¹⁴ Problem oblikovanja primjerenih institucija stoga se može formulirati kao problem održavanja primjerene razdaljine od ekstrema “čistih” rješenja, a da se istodobno izbjegne “nedostatna” uporaba svakoga od njih.

“Čiste” doktrine lako se mogu prepoznati. Prvo, socijaldemokratski etatizam (riječ je, doduše, o doktrini koja se danas najrijeđe otvoreno zastupa kao “čista” javna filozofija) naglašava aktivističku uporabu snažne vlasti kao ključ za društveni poredak i društvenu pravednost. Njemu se suprotstavlja tržišni liberalizam kao doktrina koja predlaže oslonac na društvenu koordinaciju ostvarenu na temelju cjenovnih signala i malo čega drugog, te se stoga zalaže za privatizaciju, deregulaciju i dekompoziciju statusnih prava, osobito statusnih prava radne snage. Na posljetku, tu su religijske, kao i nereligijske komunitarističke i socijalno-konzervativne javne filozofije, koje naglašavaju zajednički smisao, misiju i identitet grupa i nacionalnih zajednica kao posljednje temelje društvene kohezije. Ovo su tri tipa konkurirajućih javnih filozofija koje se ističu na kraju 20. stoljeća. Suvišno je napominjati da sustavi političkih stranaka u mnogim zemljama reflektiraju te konfiguracije javnih filozofija, uz uobičajenu podjelu na socijalističke/socijaldemokratske stranke, tržišno-liberalne stranke i stranke koje društveni poredak zamišljaju kroz prizmu vjerskih ili etničkih identiteta, među koje spadaju socijalno-konzervativne i kršćansko-demokratske stranke.

Međutim, problem oblikovanja i obrane odnosa između države i društva ne sastoji se u jednostranom opredjeljenju za jednu od triju opcija, nego u poticanju, ili u najmanju ruku toleriranju procesa kontinuiranog oblikovanja, prilagodbe i finog podešavanja

¹⁴ Standardni su slučajevi takvog potkopavanja i međusobne eliminacije, s jedne strane, “ovisna država”, čiju sposobnost regulacije i vladanja reduciraju nacionalna i međunarodna tržišta novca i odluke investitora, a s druge strane, “prekomjerno regulirana” ekonomija. Usp. također pojam “iscrpljivanja moralnog naslijeđa” s političkom i ekonomskom modernizacijom u Fred Hirsch, *Social Limits to Growth*, Harvard UP, Cambridge, 1976.

bogate i primjerene mješavine u kojoj sva tri građevna bloka društvenog poretka imaju varijabilnu i međusobno ograničavajuću ulogu. Sposobnost izuma, provedbe i tolerancije takvih ideološki i sadržajno nečistih kolaža društvenog poretka obilježje je civilnosti ili “građanskosti”, tj. sposobnosti i spremnosti građana da koriste otvorenu i miroljubivu deliberaciju, kao i institucionalne metode rješavanja društvenih i političkih sukoba. Civilnost i politički resursi kojima raspolaže liberalna demokracija osposobljavaju nas da se pozabavimo dilemama proizašlim iz činjenice da živimo s onu stranu doba u kojem su (makar samo prividno) vladale čiste i jednostavne proklamacije neke “ispravne linije”, “vladajuće doktrine”, “jedinog ispravnog načina” ili, analogno, “washingtonskog konsenzusa”. Civilnost se, drugim riječima, može shvatiti kao Arhimedova točka izvan gravitacijske sile bilo koje od tri paradigme društvenog poretka, iz koje se može vrednovati i iznova konfigurirati njihov relativni opseg.

Inzistirati na bilo kakvoj “ispravnoj liniji” te vrste znači ušutkati demokratski glas pretenzijom na nadmoćan i povlašteni uvid. Ta vrsta ušutkivanja bila je, primjerice, epistemološko načelo thatcherizma s njegovom ključnom lozinkom “*There is no alternative!*” (Nema alternative!), koje je s pravom ismijano kao TINA-pravilo. Ako, međutim, tvorba institucija u skladu s nekom “ispravnom linijom” nije više zadatak filozofa i ideologa, onda *e contratio* slijedi da ključnu ulogu u oblikovanju i očuvanju društvenog poretka, u doba koje je preraslo ideološke sheme, moraju imati sami građani i njihove građanske udruge. U bitno “miješanom” institucionalnom svijetu, u pitanjima što treba činiti, a što ne, potrebni su nam obaviješteno javno rasuđivanje i deliberativni građanski angažman umjesto autoritativnoga ekspertnog znanja. Ne treba naglašavati da će takvo rasuđivanje uvijek biti rezultat često vehementnih interesnih, ideoloških i identitetskih sukoba, koji se, zahvaljujući demokratskom obliku režima, manifestiraju i rješavaju na civiliziran način. Čini se da su danas, kako socijalistički etatistički egalitaristi tako i socijalno-konzervativni komunitaristi, prepoznali i uvažili potrebu za samoograničavanjem u primjeni svojih respektivnih naslijeđenih načela društvenog poretka; no većina tržišnih liberala zaostaje u umijeću relativiranja svojih uvjerenja. Mnogi od njih još moraju prevladati svoju često gotovo “revolucionarnu” i jednostranu vjeru u blagotvorni potencijal sve bezobzirnijeg oslobađanja tržišnih sila.

Jedini ispravan odgovor na pitanja poput ovoga: “Koji je optimalni opseg državne vlasti?” jest: Ne znamo! Ili, drugim riječima: odgovor na to pitanje ne može se dati u obliku neoborivoga ekonomskog i filozofskog argumenta, nego jedino posredstvom i kao rezultat dobro obaviještene demokratske deliberacije unutar formalnih i neformalnih kolektivnih aktera građanskog društva i među njima. Nedvojbeno je da akademske metode mogu demonstrirati nekonzistentnost i neostvarivost pojedinih opcija i tako pomoći javnosti da odabere prosvjećenije opcije. No odgovor u posljednjoj instanciji ostaje stvar “glasa”, a ne “dokaza” ili neke objektivne mjere “racionalnosti”. Sam odnos i crta razgraničenja između tržišta, države i zajednice, stvar je politike.¹⁵ Odatle slijedi da će svaki odgovor na pitanje o ispravnoj ulozi i poželjnome relativnom opsegu makrosocijalnih organizacijskih načela političke ekonomije biti kontroverzan i bitno osporavan.

¹⁵ Stretton, Hugh - Orchard, Lion, *Public Goods, Public Enterprise, Public Choice: Theoretical Foundations of the Contemporary Attack on Government*, Saint Martin's, London, 1994.

3. Šest zabluda

Slijedimo li dalje ideju kontinuirane “građanske mješavine” različitih sastojaka društvenog poretka umjesto elitističkog nametanja samo jednog od njih, doći ćemo do liste od šest patoloških pristupa tvorbi društvenih i političkih institucija ili šest zabluda. Tri zablude rezultat su jednostranog oslanjanja na samo jedan od naša tri građevna bloka, a druge tri posljedica su pretpostavke da se bilo koji od njih može sasvim zanemariti u arhitekturi društvenog poretka. Moram odmah dodati da se ove različite zablude razlikuju u pogledu ozbiljnosti svoga utjecaja i učestalosti pojavljivanja u režimu suvremenog duha vremena. Htio bih, ipak, ukratko prikazati svaku od njih.

(a) *Zabluda pretjeranog etatizma* – Može se činiti da je nakon sloma onoga tipa državnog socijalizma koji je vladao u sovjetskom carstvu, kao i nakon kolapsa intelektualne hegemonije keynesijanizma u osamdesetima, ortodoksija pretjeranog etatizma postala malo vjerojatna boljka. Slom državnog socijalizma učinio je zastarjelim model etatističke autoritarne zaštite i produktivističkog dirizizma, ostavljajući iza sebe u mnogim postsocijalističkim društvima želju za “tržišnom ekonomijom bez pridjeva”. (To je uputa bivšega češkog predsjednika vlade Vaclava Klause, koji je predložio da se odustane od specifikiranja tržišne ekonomije kao “socijalne”).

Međutim, čini se nadasve važnim imati na umu razliku između velike države (mjerene opsegom proračuna i brojem državnih namještenika) i jake države, tj. države čija vlast značajno utječe na razinu i raspodjelu životnih šansi u građanskom društvu.¹⁶ Moguće je da je država istodobno prevelika i neučinkovita, te da dobra što ih proizvodi nisu javna dobra, nego kategorička (ili “klupska”) dobra što ih koristi skupina nazvana “državna buržoazija”, koja se može javiti u vojnoj kao i civilnoj verziji. Međutim, “velike” države obično pretendiraju da budu “jake” države. Umjesto da služe građanskom društvu u bilo kojem relevantnom smislu, one nameću oligarhijsku kontrolu nad akterima u građanskom društvu. U razvijenim se društvima vodi stalna rasprava o tome koje sfere života i kolektivne usluge treba preuzeti ili održavati država, a koje bi trebala prepustiti ili preusmjeriti k tržištima ili zajednicama.

Zdrav protuotrov protiv patološkog oslonca na “snažnu” (ili zapravo “veliku”) državu jest da se propita koliko je praksa vlasti doista na razini etatističke verzije ideala pravednosti, naime zakonski zajamčene jednakosti uvjeta i prilika.¹⁷ Da li marginalno povećanje državne sposobnosti vidljivo povećava jednak pristup građana takvim temeljnim uslugama kao što su lako dostupni sudovi, pravna zaštita, zdravstvena skrb, obrazovanje, stanovanje i prijevoz? Ili bi možda smanjenje opsega državnog aparata i njegovih nadležnosti više koristilo tom cilju? Ako je tako, možda čak možemo dobiti

¹⁶ Usp., World Bank, *The state in a changing world. World development report 1997*, Oxford UP, New York, 1997.

¹⁷ Primjerice, lako se može pokazati da sustav tercijarnog obrazovanja u Njemačkoj, koji je gotovo u potpunosti etatistički, više koristi višoj srednjoj klasi profesionalaca i njihovoj djeci nego bilo kojem drugom stratumu u njemačkom društvu. Nasuprot tome, sustav privatnih sveučilišta lako se može regulirati na taj način da više naglašava kriterije društvene jednakosti.

“više za manje”? Teret dokaza u odgovoru na takva pitanja mora biti na zagovornicima većih državnih izdataka i većega javnog sektora zapošljavanja.

Liberalnim kritičarima glomazne vlasti mora se priznati da su u pravu kad tvrde da pretjerani etatizam proizvodi dispozicije za ovisnost, neaktivnost, težnju za monopolističkom rentom (*rent-seeking*), klijentelizam, autoritarnost, cinizam, fiskalnu neodgovornost, izbjegavanje odgovornosti, manjak inicijative, odbojnost prema inovacijama, pa i otvorenu korupciju – često s obje strane razmeđa između uprave i klijenata. Da bi se spriječila ta iskušenja koja su ugrađena u goleme aparate javne vlasti i širok opseg državne odgovornosti, mora se pretpostaviti vrlo razvijen etos i zalaganje, kao i profesionalna kompetentnost osoblja u javnom sektoru, što je često u suprotnosti s činjenicama. Pojedinci (čiji se broj brzo smanjuje) koji još vjeruju da su veći javni izdaci i veća zaposlenost u javnom sektoru potrebni kako bi rezultirali boljom proizvodnjom i pravednijom raspodjelom javnih dobara, imaju tendenciju da neopravdano odbacuju sva ova razmatranja.

(b) *Zabluda “premale” sposobnosti vladanja* – No trebali bismo obratiti podjednaku pažnju patologijama koje se javljaju kad dođe do “odumiranja” države pod pritiskom liberterskih političkih snaga ili pod utjecajem ozbiljne fiskalne krize. Kao što svi znamo, od države se kao minimum očekuje zaštita života, vlasništva i slobode građana (Locke), pri čemu se za moderno društvo *implicite* pretpostavlja da većini (odraslih) građana, koji su na tržištu rada aktivni kao ponuđači radne snage, neće biti zaštićeno ni njihovo „vlasništvo” (tj. njihova radna snaga), ni njihova sloboda bez državne organizacije školstva, profesionalne naobrazbe, stambene politike, individualnog i kolektivnog radnog prava i socijalne sigurnosti. Jer bez tih usluga i statusnih prava koje povežujemo s modernom socijalnom državom tržište rada pretvara se u ono što je Polanyi (citirajući Blakea) nazvao „satanskim žrvnjem”. Analogno tome, tržišta kapitala, dobara i usluga ne mogu se uspostaviti, niti, kad jednom nastanu, opstati bez stalne proizvodnje i prilagodbe normi građanskog prava, niti bez državno organiziranog i zajamčenog nametanja tih normi sudbenim sustavom u granicama vladavine zakona, a da i ne spominjemo “ciljane” industrijske politike čija je svrha poticaj rasta određenih sektora industrije. Slične primjedbe u znatnoj mjeri važe za zaštitu “života”, koju država mora osigurati kroz vojnu obranu, kao i uspostavu osnovnih zdravstvenih usluga, te zaštitu građana od “civilnog” nasilja što ih nad njima čine drugi građani (kao i, *a fortiori*, sami državni akteri). Kako bi bile u stanju obavljati sve ove funkcije koje su bitne za državu, države također moraju biti sposobne crpiti resurse nužne za obavljanje tih funkcija pomoću poreznog režima koji je pravičan i djelotvoran, i takvim ga vide građani. Posvuda u razvijenom svijetu, a nipošto ne samo u Latinskoj Americi, reforma države koja teži obnovi raspadajuće državne sposobnosti smatra se prioritetnom temom na popisu zadaća unutarnje politike.¹⁸ Takvi nedostaci funkcioniranja država danas su dijagnostificirani u pogledu svakog od prethodno spomenutih aspekata: socijalne zaštite, građanskog prava, pravnog poretka i sposobnosti crpljenja prihoda. Ako je o nečemu riječ, onda smo, čini se, ugroženiji patologijom značajnih državnih nedostataka nego

¹⁸ Usp., Kaufman, Robert, *The Politics of State Reform: A Review of Theoretical Approaches*; isti, *The Next Challenges for Latin America*, *Working Papers*, br. 98 i br. 108, Instituto Juan March, Madrid, 1997.

patologijom hipertrofije države, iako tržišni liberali rutinski naglašavaju potonju. Ili bi možda bilo točnije reći da bolujemo od složene bolesti prevelike i nedjelotvorne države.

(c) *Zabluda pretjeranog oslonca na tržišne mehanizme* – Tržišta, tj. strukture kompetitivne alokacije proizvodnih faktora i rezultata proizvodnje posredovane cjenovnim signalima, vrlo su specifični institucionalni aranžmani. Tvrdi se da tržišta odgovaraju na individualne želje, onako kako su iskazane u efektivnoj potražnji. Međutim, vrlo je dobro dokumentirano da čak i vrlo povoljni pojedinačni tržišni rezultati malo pridonose zadovoljenju ljudskih želja.¹⁹ Jer osim kod najnižih dohodovnih kategorija, zadovoljstvo životom i osobni doživljaj sreće u vrlo su slaboj korelaciji s povećanjem tržišnog dohotka i posljedičnom efektivnom potražnjom za dobrima i uslugama, koju taj dohodak omogućuje. Što su dohoci viši, to se za njima manje teži radi zadovoljenja potreba, osim one specifične – u potpunosti tržišno inducirane i negativne – “potrebe” da se izbjegne relativni gubitak dohotka. Malo tko će osporiti da su zadovoljstva kojima se ne može trgovati važna za opće životno zadovoljstvo, uključujući zadovoljstvo što proizlazi iz percepcije da živimo u pravednom društvu.

Za tržišta se također tvrdi da nagrađuju učinkovitost, pod pretpostavkom da se konkurentska prednost stječe isključivo kao nagrada za bolje metode proizvodnje ili bolje proizvode, a ne kao nagrada za bolje metode izbjegavanja poreza, prijevare potrošača ili prebacivanja dijela proizvodnih troškova na državni proračun ili općinstvo. No učinkovitost se gotovo isključivo vrednuje u okruženju gdje se kažnjava zaostajanje u učinkovitosti, tj. na tržištima. To je jedan od razloga zašto je tržište uspoređeno sa “zatvorom”, u kojem smo prinuđeni baviti se aktivnostima koje nisu povezane s našim potrebama, a onemogućeni smo u bavljenju onim aktivnostima koje na njih odgovaraju.²⁰ Izvan tržišta ne postoji samorazumljiva i apsolutna vrijednost koja bi pripadala većoj učinkovitosti. Napokon, netržišna društva održavala su se stoljećima bez primjetna povećanja učinkovitosti. Tržište nagrađuje rezultate koje smatra nadmoćnijima prema kriteriju učinkovitosti. Isplati se imati na umu cirkularnu logiku ovog argumenta. Učinimo li to, manje će nas se dojmiti uobičajeni argument da tržišni aranžmani imaju prednost pred drugima, jer omogućuju veću učinkovitost. Jer taj je argument gotovo jednako snažan kao i argument da trešnjino drvo ima prednost pred svim drugim drvećem, jer daje trešnje.

Nadalje, pretpostavlja se da tržište “pročišćava”. No uvjet koji vrlo specifično tržište rada čini podnošljivim kao društveni aranžman²¹, naime radnička statusna prava i zaštitno uređenje zapošljavanja (koje se sumarno naziva “dekomodifikacijom”), sprječavaju pročišćavanje tržišta rada i onemogućuju sve većem broju potencijalnih radnika da doista postanu radnici, osobito nakon što je razina učinkovitosti proizvodnje podignuta tehničkom promjenom koja štedi rad. To je tržišno prouzročeno isključenje s tržišta

¹⁹ Usp., Lane, Robert E., *The Market Experience*, Cambridge UP, Cambridge, 1991.; također Oswald, Andrew J., Happiness and Economic Performance, i Robert H. Frank, *The Frame of Reference as a Public Good*, oba u *The Economic Journal*, vol. 107, 1997., 1815-1831 i 1832-1847.

²⁰ Lindblom, Charles E., *The Market as Prison*, *Journal of Politics*, vol. 44, 1982., 324-336.

²¹ Usp., argument o “satanskom žrvnju” kod Karla Polanyija, *The Great Transformation. The Political and Economic Origins of our Time*, Beacon, Boston, 1944.

(rada), međutim, po sebi jedan od najsnažnijih poznatih uzroka opadanja životnog zadovoljstva i osobnog doživljaja sreće.

Osim toga, poznato je da je tržište autodestruktivno u još jednom drugom smislu. Kad se tržište jednom prepusti samo sebi, racionalni akteri potajno će se povezivati u interesu povećanja profita, kako bi formiranjem kartela ili monopola izbjegli konkurentsku prijetnju drugih tržišnih sudionika, te će tako potkopati ideal “slobode izbora” u čije se ime tržište često brani. Drugim riječima, kad se jednom uspostavi kompetitivno tržište, nipošto se ne može pretpostaviti da će ostati kompetitivno bez netržišnih aktera koji će nametati kompetitivnost. K tome, poznato je da je tržište gluho i slijepo: gluho za sadašnje eksterne troškove, primjerice ekološkog tipa, koje prouzročuju, kao i slijepo za dugoročne posljedice što ih tržišne transakcije imaju za njihove sudionike.

Na poslijetku, tržištu ne manjka samo autoreproduktivni mehanizam, budući da je sklono stalno potkopavati sama sebe aranžmanima monopolističke moći, nego mu također manjka i mehanizam samoograničavanja. Budući da nema načina razlučiti stvari koje su “podobne za prodaju na tržištu” od onih koje to nisu, tržište ima tendenciju da preplavi univerzum društvenog života i sve prepusti tržišnoj prodaji – osim ako mu se, opet, izvana ne nametne to razlikovanje – zakonskom zabranom prodaje na tržištu (primjerice, u stanovitoj mjeri, jakih droga ili prostitucije) ili/i standardima dobrog ukusa i ispravnog ponašanja što ih uspostavlja i nameće etika zajednica. Pomalo je ironično vidjeti da zagovornici tržišta, koji su toliko uvjereni u konkurenciju i slobodu izbora koju ono omogućuje, imaju sklonost zanemariti legitimnost konkurencije drugog reda između tržišta i drugih metoda proizvodnje i raspodjele vrijednosti.

Kao ilustraciju bih naveo tvrdnju da je u evropskome srednjem vijeku opseg stvari podobnih za tržišnu prodaju bio mnogo veći nego što je u modernim tržišnim ekonomijama. Ta naizgled besmislena tvrdnja postaje vrlo smisljena ako se prisjetimo da se u srednjem vijeku, između ostaloga, trgovalo stvarima kao što su spas duše, vojna sila, pravo na brak i drugima, kao da je riječ o običnim predmetima trgovinske razmjene, dok ih mi danas smatramo “nepodobnima za trgovanje”. Polemički možemo ustvrditi da se zapravo vraćamo u srednji vijek, budući da je, čini se, sve manje stvari koje su pouzdano imune od toga da ih se stavi “na prodaju”. Kao primjere možemo navesti doktorska zvanja, fizičku privlačnost, javnu pažnju, sudske presude, pa čak i političke karijere (koji se respektivno mogu steći kupovinom usluga akademskih institucija, estetskih kirurga, medijskog vremena, skupih odvjetnika ili osoblja za izbornu kampanju). Budući da je tržište strukturno netolerantno prema netržišnim metodama proizvodnje i raspodjele vrijednih dobara, može prouzročiti ono što je nazvano “zamkom niske razine”. Zemlje poput SAD-a, gdje se privatni komercijalni oblici usluga uglavnom smatraju standardnim odgovorom na stanja socijalne potrebitosti i gdje se svako širenje države i federalnih proračuna promatra s uobičajenom uzbunom, ujedno su i zemlje gdje komplementarne usluge socijalne države, čak i u ograničenom opsegu u kojem postoje, bivaju najlakše razorene. Odatle slijedi pomalo paradoksalno uopćavanje: što je

socijalna država manja, to su krhkiji i ranjiviji njezini rezidualni aranžmani i to će se lakše osujetiti svaki pokušaj njezina proširenja.²²

S obzirom na sva ta obilježja tržišta i njegovih mehanizama, ono se teško može prikazivati kao samorazumljivo nadmoćan doprinos društvenom poretku. Naprotiv, tržište su s pravom, od Marxa do Schumpetera i nakon toga, smatrali “anarhičnim”, “subverzivnim”, “revolucionirajućim” i dezorganizirajućim obrascem društvenih aranžmana. U najboljem slučaju, doprinos tržišta stvaranju društvenog poretka strogo je ovisan o tome da bude čvrsto uokviren barijerama, restrikcijama, regulacijama, ograničenjima, statusnim pravima i neformalnim normama koje mu izvana nameću bilo država, bilo zajednica.

(d) *Zabluda pretjeranog ograničenja tržišnih sila* – Pa ipak, kao što je slučaj s mnogim otrovnim supstancijama, tržište je neophodan i snažan lijek ako se daje u razumnim dozama. To važi i za primjereno omeđena i regulirana tržišta. Doktrinarno izopćenje tržišnih mehanizama iz svih sfera društvenog života lišilo bi nas blagotvornih funkcija koje tržišta mogu obavljati. Iako se takvo izopćenje danas rijetko predlaže, ipak je korisno prisjetiti se načas za što je zapravo tržište dobro. Možemo navesti četiri točke. Prvo, tržišna razmjena, ako je pod valjanim nadzorom i uz valjan redarstveni oslonac, obično je miroljubiva i nenasilna, čega su ekonomisti 18. stoljeća bili i te kako svjesni kad su hvalili vrline čestite trgovine.²³ Iako se ta “pacifistička” obrana tržišta, ako je primijenimo na povijest 20. stoljeća s njegovim iskustvom osvajanja i obrane tržišta što su provodile imperijalističke sile, može dovesti u pitanje, ona ipak u velikoj mjeri ostaje važiti na mikrorazini. Ljudi koji se jedni prema drugima odnose kao aktualni ili potencijalni partneri u tržišnoj razmjeni, obično imaju malo razloga da jedan drugome rade o glavi. Naprotiv, čak mogu razviti stanoviti osjećaj uzajamne “simpatije”, kao što je prvi sugerirao Adam Smith. Razlog je tome što se tržišni rezultati, tj. relativna cijena ulaznih komponenti i rezultata ekonomskog procesa (primjerice, dohodak koji se zaradi za sat vremena rada), ne mogu plauzibilno pripisati (neprijateljskim) namjerama bilo kojeg aktera, nego nastaju zbog nekoga anonimnog uzroka za kojeg “ja” ne mogu kriviti nikoga drugog nego “samog sebe”. Tržište je okružje koje uči i daje prednost pripisivanju i povoljnih i nepovoljnih rezultata samome sebi te, zbog toga, kognitivnom okviru odgovornosti.

Daljnji formativni utjecaj “skrivenog *curriculumuma*” tržišta jest da pogoduje učenju. Tvrđilo se da tržište svojim kontinuiranim nametanjem negativnih i pozitivnih sankcija sudionicima tržišnih transakcija čini ljude inteligentnijima nego što bi bili izvan tržišnog konteksta. No ta se tvrdnja mora precizirati utoliko što važi samo ako pozitivne nagrade i negativne kazne dolaze u obliku relativno umjerenog porasta ili gubitka. Naprotiv, ako se nagrade, odnosno kazne mijenjaju u kvantnim skokovima, ljudi pres-

²² Polemički se može ustvrditi da također postoji obratni paradoks “zamke visoke razine”, kad se “velike” socijalne države (poput Nizozemske) opiru reviziji nadalje i tvrdoglavo ostaju vezane za put kojim su krenule (*path-dependant*).

²³ Hirschman, Albert O., *The Passions and the Interests. Political Arguments for Capitalism before its Triumph*, Princeton UP, Princeton, 1977.

taju učiti te počinju, bilo brkati tržište s lutrijom²⁴ (u slučaju velikih dobitaka koji se ne mogu objasniti ponašanjem dobitnika), bilo fatalistički ili panično reagirati u slučaju “velikih” gubitaka, čiji katastrofalni razmjeri nadilaze individualnu sposobnost za inteligentnu prilagodbu.²⁵ Na posljetku, tržište ima snažan oslobađajući potencijal budući da posjedniku dobara koja se mogu prodati na tržištu omogućuje da izbjegne kontroli, bilo zajednice, bilo državne birokracije.²⁶ U mjeri u kojoj se može pokazati da tržište doista stvara potencijal za uspostavu duha miroljubive i civilizirane interakcije, odgovornosti, inteligentne prilagodbe i oslobađanja od stiska autoritarnih ili paternalističkih sila, zasigurno ne može biti odbačeno kao građevni element institucionalne strukture društvenog života.

(e) *Zabluda pretjeranog komunitarizma* – Multikulturalizam na impresivan način utjelovljuje suvremenu stvarnost. Ta doktrina političkog postmodernizma sklona je tome da ljude ne kodira primarno u pojmovnom obzoru državljanstva (*citizenship*), nego u obzoru “identiteta”. Ona naglašava “politiku razlike”, razlike koja se ne zamišlja uvijek kao nešto što biva premošteno ili pomireno zajedničkim nacionalnim, građanskim ili klasnim interesom. Ona odgovara na masovni fenomen sadašnje i povijesne, dobrovoljne, kao i nedobrovoljne transnacionalne migracije. Na sjeverno-atlantskom Zapadu politika razlike i identiteta filozofski je odgovor na prošireno razočaranje postavkama liberalnog individualizma i njegova socijalističkog pratioca univerzalizma. Kako bi čovjek postao svjestan sebe, mora otkriti, prepoznati i kultivirati svoje distinktivne „korijene” koji ga vezuju uz obitelj iz koje potječe te, preko toga, uz etničku, jezičnu, vjersku zajednicu i njezine životne oblike. Feminizam pruža jednu drugu kognitivnu kartu koja naglašava rodni identitet, a „politika tijela” (dobi, prehrane, zdravstvenog stanja, spolne orijentacije) priziva se u konstrukciji razlike zasnovane na tjelesnim osobinama, praktikama i preferencijama.²⁷

Slijedeći model grupnih prava koja su priznata Afroamerikancima zbog njihove dugotrajne diskriminacije u pogledu građanskog statusa i životnih prilika, politika identiteta postala je često kopirana strategija samoproglašanih „grupa”, koje njome nastoje postići kulturne i druge povlastice. Analogno tome, u postkomunističkim smo

²⁴ Taj se pogled na to kako tržišta djeluju često može susresti u postsocijalističkim ekonomijama s njihovom naglom i uočljivom pojavom *nouveaux riches*.

²⁵ To lijepo ilustrira priča koja je nastala u kontekstu ekonomske tranzicije u Poljskoj. Pretpostavimo da se cijena ugljena udvostruči tijekom hladne zime. Kao odgovor na to ljudi će ekonomizirati s grijanjem i više će raditi (što će ih već po sebi grijati) kako bi zaradili nužan dodatni dohodak kojim će kupiti ugljen. Pretpostavimo pak da se cijena ugljena poveća pet puta. Što će biti odgovor? Ljudi će dići ruke od svega i ostati u krevetu.

²⁶ Upravo to iskustvo bijega od kontrole posjednika moći uživaju mlade pridošlice na tržištu rada kad prvi put “zarađuju svoj vlastiti novac” i tako izmiču roditeljskoj kontroli, ili klijenti nedavno privatiziranih telefonskih tvrtki kad dobiju priliku da sastave svoj vlastiti paket usluga umjesto da budu prisiljeni plaćati za ono što im je bivši državni monopol nudio kao jedini standardni paket. Međutim, mora se primijetiti da je iskustvo takvih entuzijastičkih osjećaja oslobođenja možda više prolazni fenomen nego nešto što pripada stabilnome stanju tržišne rutine. Ipak, želja država, kao i zajednica da prošire autoritarnu ili paternalističku kontrolu nad individuumima može se zauzdati jedino držanjem tržišne opcije “izlaza” stalno otvorenom.

²⁷ Heller, Agnes, *Biopolitics. The Politics of the Body, Race and Nature*, Avebury, Aldershot, 1996.

zemljama svjedoci dramatičnog uspona politike etničkog, vjerskog i jezičnog identiteta i etničkog nacionalizma. Međutim, ta politika i njezin potencijal nasilnog separatizma nisu ograničeni na postkomunistički svijet; Sjeverna Irska i Baskija, a ne samo Čečenija i Bosna, ilustriraju potencijal politike identiteta za teror i užas. Na Istoku, kao i na Zapadu, doktrine etničkog nacionalizma često iskazuju neprijateljske i represivne sklonosti koje pogađaju građanska i politička prava “devijantnih” građana i “stranaca”. Čak i u svojim dobroćudnijim oblicima (primjerice u Quebecu) komunitaristička politika identiteta i razlike sklona je ekskluzivnosti i antiegalitarizmu te se notorno teško može pomiriti s građanskim načelima neutralne i “daltonističke” tolerancije. Čak i kad nije otvoreno ekskluzivističko, naglašavanje askriptivnih grupa i grupnih solidarnosti krši egalitarističke standarde zbog jednostavne činjenice što svatko ne pripada tako definiranoj grupi, niti se identificira s njom. Pa i oni koji dijele askriptivne osobine, koje navodno tvore “grupu”, mogu težiti “iskoraku” iz njezinih mreža solidarnosti zbog autoritarnih ili paternalističkih obrazaca što ih takve kvazitribalne grupe često razvijaju.

Napetosti koje postoje između politike identiteta i načela egalitarnog državljanstva (*citizenship*) mogu se objasniti posebnim poteškoćama na koje se nailazi prilikom pokušaja civiliziranog razrješenja identitetskih sukoba u usporedbi s razrješenjem klasnog sukoba.²⁸ Identitet, ili strastvena identifikacija s nekom zajednicom, gotovo se po definiciji ne može otuđiti niti može biti predmet pregovaranja. Dok se klasni sukob odvija između dvaju kolektivnih aktera koji ovise jedan o drugome (iako je taj odnos asimetričan) i zbog toga su, u najmanju ruku implicitno, zainteresirani za dobrobit svoga oponenta, protagonisti identitetskih sukoba, u najmanju ruku u njihovoj najradikalnijoj verziji, skloni su prikazati autsajdere kao ljude čija je sama odsutnost iz “naše” zajednice ili nacionalnog teritorija uvjet ispunjenja “naših” aspiracija na “čistoću” – aspiracija koje su prečesto dovodile do prakse i opravdanja etničkog čišćenja.

(f) *Zabluda zapostavljanja zajednica i identiteta* – No, opet, to je samo jedna strana debate. S druge strane se donekle plauzibilno tvrdi da su zajednice i identiteti u koje smo “urođeni”, najmoćniji generatori naših moralnih opredjeljenja i sposobnosti. Zajednice poput obitelji, vjerskih udruženja i etničkih nacija daju pojedincima osjećaj smisla i misije, kao i sve one osjećaje ponosa, povjerenja, ljubavi, krivnje, časti, predanosti, itd., što se možda mogu steći jedino u zajednicama, koje stoga imaju iznimno značajnu ulogu u reprodukciji kulturnih tradicija i etičkih vrijednosti. Samo zajednice mogu generirati, barem tako glasi komunitaristička argumentacija, “snažne” individume, koji su voljni snositi odgovornost za svoje čine i misli, za razliku od beskičmenih oportunističkih. Stoga zajednice zaslužuju priznanje i zaštitu državne politike, ne samo zbog svoga pretpostavljenog jedinstvenog doprinosa rješavanju problema društvenog poretka i društvene integracije. One to također zaslužuju, jer se zajednice, gotovo poput nekoga kulturnog genetskog fonda društva, ne mogu umjetno proizvesti ni reproducirati. Potreba za zaštitom komunitarističkih kultura – tvrdi se – osobito je prisutna ako su izložene opasnosti uništenja, koje proizlazi iz tržišnih ili političkih sila modernizacije.

U svakom slučaju, mnoštvo dokaza pokazuje da su „askriptivni” kolektivi, zasnovani na vjerskim, dobnim, regionalnim, etničkim i drugim identitetima s kojima su ljudi

²⁸ Usp., Offe, Claus, “Homogeneity” and Constitutional Democracy: Coping with Identity through Group Rights, *The Journal of Political Philosophy*, vol. 6, 1998., br. 2, 113-141.

„rođeni”, proizveli moralne energije koje su potaknule inovacije orijentirane prema općem dobru, te socijalni i politički napredak. Isto se može reći i za identite koji su manje askriptivni, ali su ipak relativno trajni, i zasnivaju se na pripadnosti lokalnim zajednicama ili profesionalnim kategorijama.²⁹ Novi društveni pokreti šezdesetih i sedamdesetih godina dobra su ilustracija navedenog.³⁰ U mnogim sredinama studentski i ženski pokreti te pokreti etničkih ili rasnih manjina, kao i lokalnih zajednica, bili su pioniri u poticanju građanskih prava i izoštrene moralne i političke svijesti o problemima oslobođenja, tolerancije, društvene pravde, te skrbi za ekologiju, odnosno okoliš. Stoga se čini da bi priznanje i jamstvo nužnog prostora za društveno i političko djelovanje tih zajednica i poticanje njihove asocijacijske prakse (a ne njihovo potiskivanje paternalističkim i/ili represivnim državnim djelovanjem) trebali biti nuždan preduvjet daljnje kolektivno blagotvorne uporabe tih komunalnih snaga i oblika djelovanja.

4. Zaključak

Tri antinomije društvenog i političkog poretka, koje sam razmotrio, ne mogu se razriješiti velebnim shemama što bi ih mogli ponuditi, bilo filozofi, bilo politički ideolozi. Ono što nam preostaje jest repertoar djelomice proturječnih, a djelomice komplementarnih argumenata i zapažanja koji se mogu uporabiti za kritiku i rekonstrukciju postojećih institucionalnih aranžmana. Jer ne postoji tako nešto kao isključivo “racionalne” institucije ili odnosi između države i društva. Naprotiv, te se antinomije i ideološki rivaliteti moraju (a vjerujem i mogu) razriješiti kulturom civilnosti, koja se razvija “između” polova našega konceptualnog trokuta “čistih”, ali uglavnom zastarjelih rješenja.

Tri sile, ili opcije tvorbe institucija, o kojima sam ovdje raspravljao na prilično shematski način, imaju tendenciju da jedna drugu podrivaju.³¹ One također ovise jedna o drugoj. Budući da se nijedna od njih ne može zanemariti, očiglednom postaje nužnost samoograničavanja zagovornika svake od njih. Institucionalni oblici djelovanja orijentiranog prema općem dobru, koji tek nastaju, doista naglašavaju nužna ograničenja, iako samo na negativan način. Primjerice, govorimo o “nevladinim” organizacijama ili o “neprofitnom” sektoru. S podjednako dobrim razlozima mogli bismo zahtijevati “nesektaške”, tj. neekskluzivne i nediskriminatorne vrste zajednice. Kombinacija tih triju negacija, barem tako izgleda, vrlo je dobra pojmovna aproksimacija ideje građanske sposobnosti udruživanja i društvenog kapitala koji omogućuje ljudima da se angažiraju u asocijacijskim praktikama.

Građanska uporaba “društvenog kapitala”³² i asocijacijske prakse u kojima se manifestira mogu se smatrati pretjerano idiličnim i harmoničnim načinom razrješenja

²⁹ Tendler, Judith, *Good Government in the Tropics*, John Hopkins UP, Baltimore, 1997.

³⁰ Usp., Marwell, Gerald - Oliver, Pamela, *The Critical Mass in Collective Action: a Micro-Social Theory*, Harvard UP, Cambridge, 1993.

³¹ Streeck, Schmitter, nav. dj.

³² Putnam, Robert A., *Making Democracy Work*, Princeton UP, Princeton, 1993.

dileme društvenog poretka. Jer zagovornici takvih praktika, čini se, često zanemaruju ili umanjuju stvarnost društvene moći i nemoći. Određene kategorije društvenih aktera mogu biti racionalno zainteresirane za širenje hegemonističkih diskursa koji daju prednost komunitarističkim, etatističkim ili tržišno utemeljenim verzijama društvenog poretka. Društveni znanstvenici nemaju dobar uvid u to koje strategije, uvjeti i percepcije potiču takve hegemonističke diskurse, koji doista uspijevaju uspostaviti privilegiranu poziciju jednog modela društvenog poretka na štetu njegovih djelotvorno diskreditiranih alternativa. Također ne razumijemo ni ponekad nagle promjene koje omogućuju uspon novih hegemonističkih diskursa, poput ortodoksije slobodnog tržišta, i iznenadno rastakanje prethodno institucionaliziranih modela društvenog poretka. Jedino što možda možemo reći jest da semantičke klasne borbe koje dovode do širenja i konsolidacije hegemonističkih kognitivnih okvira i moralnih intuicija podliježu, u pogledu svojih rezultata, tvorbi sudova te autonomnom sučeljavanju iskustva i evaluativnih standarda, čiji nastanak mogu osigurati građanska udruženja. U tom smislu društveni kapital nije neutralan prema moći, već sadrži samu srž sposobnosti građanskog društva da je dovede u pitanje i ograniči njezin doseg. Trivijalna je istina da takva kultura civilnosti ne nastaje automatski padom autoritarnih režima i tranzicijom k demokratskom obliku režima, pa čak ni s njegovom konsolidacijom. Kontinuirano fino podešavanje te kritička, fleksibilna i imaginativna rekombinacija triju različitih komponenti institucionalnog poretka poticani su “društvenim kapitalom”, kojim raspolaže građansko društvo i na koji se u suvremenim društvenim znanostima često upućuje kao na izvor energije što “omogućuje funkcioniranje demokracije”. Pojmom “društveni kapital” označavamo sindrom kognitivnih i moralnih dispozicija građana, koji ih dovodi do toga da šire svoje povjerenje na anonimne sugrađane (kao i na političku vlast koju su, uostalom, sami sugrađani opskrbili političkom moći), prakticiraju “umijeće udruživanja”³³, te se brinu za javne poslove i probleme (za razliku od njihovih, usko omeđenih grupno-specifičnih problema). Pravične i transparentne institucije vlasti, prosperitet koji mogu stvoriti pažljivo regulirana tržišta, te život zajednica ograničenih načelom tolerancije, mogu i moraju svi zajedno pridonijeti formiranju i akumulaciji društvenog kapitala u građanskom društvu (a ujedno imati i koristi od njega), čije su snage udruživanja podobnije za definiranje i stalno pročišćavanje “prave mješavine” institucionalnih obrazaca nego bilo koji samoproglašeni “stručnjaci” ili intelektualni protagonisti neke “čiste” doktrine društvenog poretka.

S engleskog preveo

Nenad Zakošek

³³ Alexis de Tocqueville, *Democracy in America*, 2 toma, Schocken, New York, 1961.

Claus Offe

*PRESENT-DAY HISTORICAL TRANSITIONS AND SOME
FUNDAMENTAL OPTIONS IN THE FORMATION OF SOCIAL
INSTITUTIONS*

Summary

In the research traditions of social and political science two central answers are being sought. The first is, what is the relationship between the specific configurations of the proponents of social changes and the particular outcomes of their activity? The other is, which changes in the configuration of the proponents lead to better results than the existing ones relative to the value criteria such as peace, feasible development, or social justice? This makes the reference framework of contemporary discussions on institutional shaping of the relations between the state and the society. In this work, the author first mentions three dominant dimensions of social change to which all of us are exposed. Second, by changing perspective, he goes over from a passive to an active approach in order to observe the actors (citizens) and the forms of their activity (civility) that might challenge the forces of change and transform them into tolerable or even desirable outcomes. And third, he contributes to the discussion about civility and depicts in bigger detail six fallacies that must be avoided if one wants to attain a competent configuration of activity.